

HAFIZALAR SAVAŞI: KOLEKTİF HAFIZA MEKÂNI OLARAK HAYDARPAŞA İNGİLİZ MEZARLIĞI ÖRNEĞİ*

CLASH OF MEMORIES: CASE OF HAYDARPAŞA BRITISH CEMETERY AS A SPACE OF COLLECTIVE MEMORY

Gökhan BAŞBUĞ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received:14/10/2020 Düzeltme/Revised: 06/11/2020

Kabul/Accepted: 10/11/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Başbuğ, G. (2020). Hafızalar savaşı: kolektif hafıza mekânı olarak Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı örneği. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 176-189.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nda ölen askerler için İngiltere'ye tahsis ettiği Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı merkezi konumu ve görkemli anıtı ile dikkat çekmektedir. Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıt, Tanzimat'ın ilk anıtları arasında yer almakta olup, günümüze kadar korunabilmiştir. Törenle açılan anıtın Tanzimat dönemine ait diğer anıtlardan farkı yabancı askerler için yerleştirilmesidir. Bir taraftan, geleneksel olarak anıtlara ihtiyatla yaklaşan, diğer taraftan Avrupa ailesine dâhil olarak reformlar gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin, Kırım Savaş Anıtı'nı kamusal alana yerleştirmeyi kabul etmesi önemli görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın kolektif hafızadaki yerini tarihsel ve mekânsal ortaklıklar ile karşıtlıklar etrafında incelemektir. Arşiv ve kaynak tarama yöntemlerine başvuru makalede öncelikle, askeri mezarlıkların anma ve hafıza pratikleri içindeki rolü sorgulanmaktadır. İngiliz askeri mezarlıklarının kolektif hafıza üretimine katkı sunan bir mekân olarak tasarlanmasında öne çıkan tarihsel ve toplumsal etkenler ele alınmaktadır. Birbiriyle çatışan ve uzlaşmakta zorlanan unsurlar karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın karma yapısını ve mezarlık anıtını benzerlerinden ayıran yönler vurgulanmaktadır.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlılar ile aynı cephede savaşan İngiliz askerleri için tahsis edilen ve *Commonwealth* mülkü olan mezarlığa, I. Dünya Savaşı'nda karşı cephede savaşan askerlerin defnedilmesi önemli karşıtlıklardan birini teşkil etmektedir. Mezarlıkta, Osmanlılara karşı İngiltere cephesinde savaşmış Müslüman askerler de bulunmaktadır. Bu görünümü ile adeta hafızalar savaşına sahne olan mezarlık, cephe, aidiyet ve

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doktorant, İstanbul Üniversitesi, gbasbug@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5478-1864

hafızaların karşıtları ile bulunduğu bir mekâna dönüşmektedir. Bu çalışma aracılığı ile karma mekâna ait “seçilmiş” kahramanlıklar içindeki “gizli” öznelerle karşılaşmak mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kolektif Hafıza, Mekân, Askeri Mezarlıklar, Anıtlar, Kırım Savaşı, 1. Dünya Savaşı

EXTENDED SUMMARY

Haydarpaşa British Cemetery, which was allocated to Great Britain by the Ottoman Empire for the soldiers who died in the Crimean War, stands out with its central location and magnificent monument. One of the first modern monuments, Crimean War Memorial sent by the order of Queen Victoria, has been preserved up until today. Unlike the other monuments of Tanzimat, it was erected for foreign soldiers. It is important that the Ottoman State agreed to place this monument in the public sphere in a period when the Empire headed towards modernization and became part of European family but at the same time was cautious against the erection of monuments having a symbolic aim instead of a practical function. Alongside the soldiers who fought against Russia with the Ottomans during the Crimean War, Haydarpaşa British Cemetery, a Commonwealth property, has also been a final resting place for the soldiers including Muslims who fought for the Great Britain against the Ottomans during the First World War. Given such conditions, the cemetery appears to be a scene for clash of memories and a space symbolizing various identities and belongings of both alliances and opponents in different fronts. In this study, Haydarpaşa British Cemetery's contribution to collective memory is argued around these historical and spatial peculiarities.

The article utilizes archive and source scanning methods and in the first part it aims to examine how collective memories are created and practiced through military cemeteries. The military cemeteries emerge as symbolic spaces that establish social memory. They are designed to tell stories of chosen heroes and are associated with patriotism and sacredness. Commemorations and visits to cemeteries play a key role in keeping the collective memory alive. Indeed, the historical and social conditions that shape the design of military cemeteries also leave traces in the collective memory. Haydarpaşa British Cemetery also appears as a unique place where various traces of collective memory such as myths, symbols and rituals which are the products of different historical and social conditions intersect with each other.

The second part of the article discusses the role of the Imperial War Graves Commission and the British military cemeteries in construction of a collective memory in their efforts to adopt a more systematic policy to commemorate those who were lost as a result of huge massacres that took place during the First World War. Following the harsh debates between religious and secular ends, a sense of patriotism came to the fore and this was supported by military elements and all belongings were embraced. Especially after the First World War, the main focus was on honoring the soldiers without looking at rank, ethnicity and religious affiliation and without any discrimination. Local sensitivities were respected in designing the military cemeteries which were established on foreign territories where soldiers from different ethnicities and religions fought together for the empire. Rethinking the spatial arrangements of these cemeteries and questioning the symbolic components of the collective memory help us understand the conflicting images and the challenge for a reconciliation. By doing this, it is possible to find the "hidden" subjects and the other elements of collective memory in the "chosen" heroism.

The third part analyzes the outstanding aspects of the Crimean War Monument. Different from other memorial projects of Tanzimat, it denotes a foreign power but not the Ottoman government. Besides, columns and sculptures as the components of the monument are alien to the Ottoman world and laden with symbolic meanings rather than a practical function. The Christian cross which was originally present at its inauguration in Crystal Palace was removed in its current place. Also, it is important to note that a special attention was given to local sensitivities by the Ottoman government during its placement and the construction of the cemetery. However, although the cemetery is disguised by its surroundings today, the monument still stands out with its huge obelisk.

Finally, it is still possible to detect the traces of “otherness” in the Haydarpaşa cemetery beyond its design reflecting the military order and the sense of common devotion. Further, Christian symbols still remain as an imperial attribute despite their diminishing visibility after First World War. The temporal differences in the spatial design of the cemetery are visible in the shape and placements of the tombstones, as well as the ranks of the deceased soldiers. British military cemeteries' designs vary under the influence of numerous internal or external social, political and geographical factors. However, there was no stable reconciliation between the myth of imperial devotion and rituals. Haydarpaşa British Cemetery embodies alliances and hostilities of different times along with sacred and profane possessions.

Keywords: Collective memory, space, military cemeteries, memorials, Crimean War, First World War

GİRİŞ

Askeri mezarlıkların kolektif hafızaya ne ölçüde hizmet ettiği ve kamusalıklarının ne şekilde gerçekleştiği üzerine düşünüldüğünde, zamansal ve mekânsal faktörlerin birlikte değerlendirilmesi akla gelen soruların aydınlatılmasına yardımcı olabilmektedir. 20. yüzyılın kanlı toplu savaşları, askeri mezarlıkların tasarımında ve ölen askerlerin anma ritüellerinde yenilikleri beraberinde getirmiştir. Bedenlerin ortadan kalktığı savaşlarla birlikte, anmalarda da farklılaşmalar gerçekleşmiştir. Kaybolan bedenler, anıtlarla veya isimlerle muhafaza edilerek görsel olarak ölümsüzleştirilmiştir. 1. Dünya Savaşı sonrasında, devlet eliyle mezarlıkların inşa edilmesinin ardında yatan farklı motivasyonların başında, geride kalanların toplumsal beklentileri doğrultusunda yas tutma ihtiyacının karşılanması gelmektedir. Devletler, ölen askerleri rütbelere göre bağımsız olarak eşit muameleye tabi tutma çabası göstermiştir. Örneğin İngiltere, emperyal ortakların kültürlerini kapsayan bir çeşitlilik ve dinler üstü evrensel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu çerçevede, İngiliz askeri mezarlıklarındaki anıt, levha, taş v.b. unsurların tüm aidiyetleri kapsamasına gösterilen özenin yanı sıra, farklı dine mensup olanların kendi dini vecibelerine uygun olarak defnedilmesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nda ölen askerler için İngiltere'ye tahsis ettiği Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, merkezi konumu ve görkemli anıtı ile dikkat çekmektedir. Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıt, Tanzimat'ın ilk anıtları arasında yer almakta olup, günümüze kadar korunabilmiştir. Anıtın aynı döneme ait diğer projelerden farkı, yabancı askerler için dikilmiş olmasıdır. Kırım Savaş Anıtı, Osmanlı Devleti'nin bir taraftan Avrupa ailesine dahil olduğu, diğer taraftan anıtlara ihtiyatlı yaklaşımını sürdürdüğü bir dönemde, kamusal alana yerleştirilmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya'ya karşı savaşan İngiliz askerleri için tahsis edilen mezarlığa, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılara karşı savaşan askerler de defnedilmiştir. *Commonwealth* mülkü olan bu mezarlıkta, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiliz cephesinde savaşan Müslüman askerlere ait mezar yerleri bulunmaktadır. Bu görünümü ile adeta hafızalar savaşına sahne olan mezarlık, cephe, aidiyet ve hafızaların karşıtları ile bulunduğu bir mekâna dönüşmektedir. Bu çalışmada, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın kolektif hafızadaki yeri, tarihsel ve mekânsal ortaklık ile karşıtlıklar etrafında tartışılmaktadır.

1. Askeri Mezarlıklarda Anma ve Hafıza Pratikleri

Maurice Halbwachs, tarihin sadece geçmişe ait ve geçmişten kalanlardan ibaret olmadığını, yazılı bir tarihin yanı sıra, zaman içinde kendini yenileyen, süregelen, yaşayan bir tarih olduğunu ve bu tarih içinde kaybolmuş gibi görünen eskiye dair izler barındığını ifade eder.¹ Devam eden bir gerçeklik olarak mekân, kolektif hafızayı taşıyarak geçmişle bağ kurulmasını sağlar. Erişilebilir her mekân hatıraları her an yeniden canlandırabilir ve düşünceleri yeniden yapılandırabilir.² Öte yandan, askeri mezarlıklar kahramanlık dışı savaş şiddetini hatırlatmak için tasarlanmaz, aksine hatıralar arasında yok sayılanların yerini seçilmiş olanlar alır. Ölüm, savaşta yaralanan ve hayatta kalanlardan bile daha fazla kahramanlığı çağırır. Bu nedenlerle, anma yeri olarak tasarlanan askeri mezarlıklar, savaşların şiddetli sahnelerinden çok, kederi, zaferi ve huzuru yansıtır. Batı'da hafıza mekânı olarak tasarlanan askeri mezarlıklar, bu fikirler eşliğinde, şehir dışında, doğa ile iç içe, savaşta ölmekle vatanseverlik arası ilişkiyi kuran kutsal yerlerdir. Öte yandan, toplumsal hafızada savaşın yeniden hatırlanması, askeri mezarlıkların kişi ve gruplar tarafından çeşitli vesilelerle ziyaret

¹ Maurice Halbwachs, *La Mémoire Collective*, Presses Universitaires de France, Paris 1968, s. 52.

² M. Halbwachs, *La Mémoire...*, s. 146.

edilmesi ve çeşitli anma performansları ile gerçekleşmektedir. Ziyaretçilerin tuttuğu yas, toplumsal hafızanın canlılığını korumasını sağlamaktadır.³

Pierre Nora'ya göre kolektif hafıza fikri, birleştirici ve toplumsal katılımı önemseyen ve daha laik çerçevelerden oluşan bir hat ile özel, yerel, bölgesel, geleneksel ve dinsel hatıralar üzerinde yükselen bir ortak kimliğe işaret eden diğer bir hat üzerine kuruludur. Devlet ise, bu çatışan iki hattın dengesini sağlamak ve bu dengeyi topluma kabul ettirmek suretiyle toplumsal bağı kurmakla ilgilenmektedir. Bu sayede toplumsal uyum gerçekleşebilmekte olup, bireyler kendilerine müzakere alanı bulabilmektedir. Ancak, bu iki hattın düzenlenmesinde istikrar bulunmamaktadır.⁴ Devletler tarafından inşa edilen askeri mezarlıklarda bu iki hattı barıştırmamanın zor olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, 1. Dünya Savaşı öncesinde inşa edilen askeri mezarlıkların düzeni ve yapısı ile sonraki mezarlıklar arasında önemli farklar bulunmaktadır. İngiltere örneğinde devlet, yerel özellikler ve ötekilere ait unsurları emperyal karakter altında birleştirme görevi üstlenmiş, ancak Nora'nın belirttiği gibi istikrarın sağlanması ise kolay olmamıştır.

Askeri mezarlıklarda, dini semboller ile kahramanlık anlatıları etrafında kurgulanan ortaklık miti çatışma halindedir. Giesen'e göre, sembolik temsilin mekânsal biçimlerinin kutsallıkla iç içe geçerek, bir yandan geçmişini hatırlatması, diğer yandan ise gelecek projeksiyonu sunması, kolektif kimliğin tamamlayıcılığını yerine getirmektedir. Kutsal görülen obje ve mekanlar toplumun merkezi haline gelerek, anlamlı ve düzenli bir evren oluşturmaktadır. Bu çatışmalı durum içinde sembolik mekânlarla etkileşim halinde olan ziyaretçiler açısından olağanüstü bir deneyim ortaya çıkmaktadır. Anma ritüellerinde bir taraftan duygular harekete geçerken, diğer taraftan ziyaretçilere kutsal olana özgü yasaklara uyma sorumluluğu yüklenmektedir. Bu olağanüstü deneyim esnasında kolektif hafızanın oluşumu, kolektif zafer veya travmaların bireyler tarafından hatırlanmasına bağlıdır. Durkheim'in kutsallık ve din dışılık ayrımından hareketle Giesen, ritüellerle mitlerin birbirlerinin karşısı olduğunu ifade etmektedir. Mitler dünyayı bir çerçeve içinde açıklamaya çalışırken, ritüeller kısıtlamaların dışında kalan ulaşılamaz sınırları hedeflemektedir. Ritüellerin kolektif kimliği oluşturması ise ancak ötekilerin dışlanması ile gerçekleşebilmektedir.⁵

2. İngiliz Askeri Mezarlıklarında Hafıza Üretimi ve Haydarpaşa Mezarlığı

Sam Edwards, İngiliz imparatorluğunun 1. Dünya Savaşı öncesinde savaşlarla meydana gelen toplu ölümlere yeteri kadar önem vermediğinin düşünüldüğünü ve ölen askerlerin gereğince onurlandırılmadığını aktarmaktadır. Özellikle Viktorya döneminde, askeri mezarlıklara yeterli önemin verilmediğini, Edward döneminde artan özene rağmen, gerçek itibarın 1. Dünya Savaşı itibarıyla gösterildiğini belirtmektedir. 1. Dünya Savaşı'na kadar rütbesi düşük askerler toplu mezarlara gömülmüştür ve sadece rütbesi yüksek askerlere mezar yeri uygun görülmüştür. 1917 yılında kurulan *The Imperial War Graves Commission* askeri mezarlıklara yönelik bu yaklaşımı değiştirmiştir. 1. Dünya Savaşı'nda yaşanan kıyımın büyüklüğü karşısında daha sistematik bir politika yürütülmesi, yaşamını yitiren askerlerin bulunması, gömülmesi ve anılması görevlerini üstlenmiştir. Aynı zamanda, anıt mezarlarda yas tutma ihtiyacının karşılanması, imparatorluk imgesinin yanı sıra kahramanlık ve zafer

³ Caroline Winter, "First World War Cemeteries: Insights from Visitor Books", *Tourism Geographies*, C. 13, S. 3, s. 465.

⁴ Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, Dost Kitabevi, Ankara 2006, s. 254.

⁵ Bernhard Giesen, "Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences", *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, ed. Alexander Jeffrey C., Giesen Bernhard, Mast Jason L., Cambridge University Press, s. 332-343.

ifadelerine yer verilmesi komisyonun öncelikleri arasında yer almaktadır. Savaşta kaybolan bedenler isimleri ile ölümsüzleşirken, imparatorluk tarafından da ebediyen sahiplenilmektedir.⁶

Askeri mezarlıkların plan ve tasarımı için komisyonda biraraya gelen mimar ve sanatçılar, dini ve dünyevi yaklaşımlarla ilgili ciddi tartışmalarda bulunmuştur. Mezar taşlarında Hristiyanlık sembolü olan hacın kullanılmasını ve askerliği öne çıkaran kılıca yer verilmesini savunanlar karşısında, ortak adanmışlığı vurgulayan ve Hristiyan olmayanları incitmeyen tarafsızlık fikri yer almıştır. Nihayetinde, rütbe ve sınıf farklarının azaltılmasına, tek başına hacın kullanılması yerine, farklı dini sembollerin kazındığı, dört köşeli ve daha dayanıklı mezar taşlarının tercih edilmesine karar verilmiştir. Bu sayede, adanmışlıkta eşitlik ve birliğin öne çıkarılması tercih edilmiştir. Ölen askerlerin aileleri tarafından alınan kararlara itiraz edilmiş olsa dahi, devlet dini öğeleri öne çıkarmak yerine, milliyetçi ve askeri bir tavır almayı benimsemiştir. Wolffe, devletin bu tutumuna rağmen, ideolojik ve teolojik karışıklığın tamamen giderilemediği için halen devam ettiğini belirtmektedir. Öte yandan, komisyon tarafından tasarlanan askeri mezarlıklarda öne çıkan uzlaşma sorununa, mezar taşlarının sadeliği ve tarafsız görünümü ile uzlaşmayan, mezarlıkların belirli yerlerinde haç şeklinde yükselen anıtlar örnek verilmektedir.⁷

Batı'daki örneklere kıyasla, doğu mezarlıklarında hacın görünürlüğünün azaltılması dikkat çekmektedir. Örneğin, Gelibolu İngiliz Mezarlığı'nın tasarımında coğrafi, kültürel ve siyasi etmenler göz önünde bulundurulmuştur. Ahenk Yılmaz, komisyonun 1918 tarihli basın açıklamasında ortak adanmışlığa vurgu yapıldığını, Gelibolu'da mezar taşlarının sıra halinde dizilişinin askeri düzeni ve ordu ruhunu yansıttığını aktarmaktadır. Mezar taşlarının karşısında antik bir sembol olan obelisk, tercih edilmiştir. Obelisk, büyüklüğü ve sadeliği ile bir yandan askeri hakimiyeti ve eril gücü yansıtırken, diğer yandan tüm dinleri kapsayıcı bir özellik taşımaktadır. Mezar taşlarına dini semboller kazınmakla birlikte taşlar aynı ölçü ve şekle sahiptir. Bu kapsayıcı yaklaşım, köken farkı gözetmeksizin emperyal kimlik adına savaşıldığını göstermektedir. Emperyal anlatılar aracılığı ile sömürge topraklarına ve anakaraya ait özneler arasındaki fark ortadan kaldırılmaktadır.⁸

Hindistan üzerine çalışan ve 2012 yılında Haydarpaşa mezarlığını ziyaret eden Vedika Kant, emperyal anlatıların farklı bir yönünü yansıtan “İngiliz bahçesi” tarzı hakkında şu ifadeleri kaleme almıştır:

“İstanbul'un Asya yakasındaki Kadıköy semtinde, Haydarpaşa Garı gibi masal kalesinin yanına gizlenmiş, tenha ve büyüleyici Haydarpaşa Mezarlığı yer alır. Şehrin merkezi ve çevresi arasındaki koşuşturma içinde mezarlığa girmek, Türkiye'de küçük bir İngiltere'ye girmek gibidir. Commonwealth Savaş Mezarları Komisyonu tarafından korunan bahçeler kusursuz şekilde bakımlıdır ve İstanbul yazında açan çiçekleri daha çok bir İngiliz bahçesini andırır.”⁹

Edward devrinin odak noktalarından birini teşkil eden “İngiliz bahçesi”, imparatorluğun mezarlık ve anıt inşasında önemli bir yer tutmaktadır. Çiçekler ekili ve yeşil bir mezarlık, kurak ve ölü olanın yeniden canlandırılmasıdır. Estetik değere sahip bu tarz aynı zamanda mezarlığa cinsiyet kazandıran bir nitelik taşımaktadır. Özgürce çiçeklendirilmiş bahçeler kadınlıkla ilişkilendirilirken, ölen erkeklerin evleri olarak nitelendirilen bu bahçeler onların uğruna savaştığı toprakları sembolize etmektedir. Genellikle erkeklikle ilişkilendirilen bahçıvanlık üzerinden, bahçedeki çiçeklerin ölü erkek bedenlerinin gübresi ile büyüdüğü söylenmektedir.

⁶ Sam Edwards, “An Empire of Memory: Overseas British War Cemeteries, 1917-1983”, *International Journal of Military History and Historiography*, C. 38, s. 255-263.

⁷ John Wolffe, “‘Martyrs as really as St Stephen was a martyr?’ Commemorating the British dead of the First World War”, *International Journal for the Study of the Christian Church*, C. 15, S. 1, s. 23-30.

⁸ Ahenk Yılmaz, “Memorialization on War-Broken Ground: Gallipoli War Cemeteries and Memorials Designed by Sir John James Burnet”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 73, S. 3, s. 334-338.

⁹ Vedika Kant, “The History Hidden in Haydarpaşa Cemetery”, *Turkish Review*, C. 3, S. 4, s. 372.

Askeri mezarların imparatorluk için önemi, gücünü kaybeden bir ülkenin diğer ülke topraklarından çekilirken bıraktığı izler olmasıdır. Başka bir açıdan ise, bu mezarlıklar imparatorluğun diğer ülkelerdeki varlığının kalıntıları ve tekrar geri dönüşünün gelecekteki ihtimalinin habercisi olma niteliğini taşımaktadır.¹⁰

Hafıza üretimi için mekân tasarımının yanı sıra erişilebilirlik de önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski askeri hastane ve Haydarpaşa tren garı arasında yer alan İngiliz mezarlığının mülkiyeti *Commonwealth*'e aittir. Bununla birlikte, halkın ziyaretine açık olması nedeniyle erişimi doğrudan engellenmiş bir mekân değildir. Örneğin, Tarabya'da bulunan Alman askeri mezarlığı Alman sefaretine ait mülkte yer almakta ve izinsiz ziyaret edilememektedir. Haydarpaşa İngiliz mezarlığı kamuya açık olmakla birlikte, erişimi dolaylı yollarla kısıtlanmıştır. Mezarlığın görünürlüğü dış etmenler neticesinde azalmış olup, kamusalılığı giderek sekteye uğramıştır.

Görsel 1: *Pervititch Haritalarında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı*

Kaynak: SALT Araştırma Arşivi, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/113071> (Erişim Tarihi: 01.11.2020)

İstanbul'un oldukça merkezi bir konumunda yer alması ve geniş bir alana yayılmasına rağmen mezarlığa erişim günümüzde gerekli yönlendirmelerin yetersiz kalması ile kolay olmamaktadır. Belirli gün ve saatlerde ziyaret edilebilen mezarlığın ve Kırım Savaş Anıtı'nın görünürlüğü gerek deniz gerekse kara tarafında bulunan yapılar nedeniyle kısıtlanmış durumda olup, mezarlık ve anıt ancak belirli açılardan fark edilebilmektedir. Mezarlığın girişine, askeri hastane ve üniversite binaları arasında yer alan caddeyi denize doğru takip eden ilk göbekte bulunan dar bir patika yoldan ulaşılabilir. Mezarlığın giriş kısmı, Kırım Savaşı'nda ölen askerlere ayrılmış olan, daha eski tarihli mezar yerlerinin yoğun olduğu ve Kırım Savaş Anıtı'nın yer aldığı bölümde yer almakta olup, bu ilk alandan sonra, denize paralel bir şekilde tren garına kadar uzanan ve 1. Dünya Savaşı'nda ölen askerler ile sivillere ait mezar yerlerinin bulunduğu ikinci büyük alana geçilmektedir.

3. İlk Modern Anıtlar İçinde Kırım Savaş Anıtı'nın Ayırdedici Yönleri

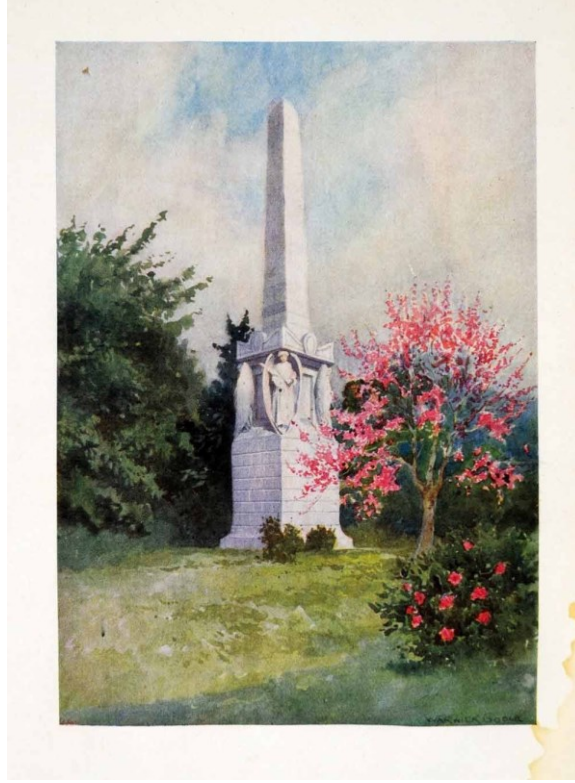
Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nda bulunan Kırım Savaş Anıtı, dönemin diğer anıtlarından ayrılan niteliklere sahiptir. Öncelikle, modernleşme ile birlikte Osmanlı kent mekânında ve gündelik yaşam içinde anıtların ve anıtsal yapıların işlevsel bir gerekçe sunmadan, sadece kültürel, siyasi, ideolojik ve sembolik amaçlarla inşa edilmesi gündeme gelmiştir.¹¹ Osmanlı döneminin modern anıtlarından ve Tanzimat döneminin ilk girişimlerinden olan Kırım Savaş

¹⁰ S. Edwards, "An Empire of...", s. 256-263.

¹¹ Yasemin Avcı ve Safi Avcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)", *Tanzimat Mekânında Devletin Erki ve Temsili: Hükümet Konakları Projesi (TÜBİTAK)*, s. 25.

Anıtı, hayata geçirilebilmiş ve günümüze kadar korunabilmiş olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Görsel 2: *Kırım Savaş Anıtı (1906)*

Warwick Goble Koleksiyonu, <https://www.periodpaper.com/products/1906-print-crimean-war-memorial-british-cemetery-haydarpasa-haidar-pasha-turkey-139821-xgx2-026> (Erişim Tarihi: 03.11.2020).

Tanzimat anıtları doğrudan iktidar eliyle gerçekleştirilmesi düşünülen projelerdir. Kırım Savaş Anıtı ise, savaşta ölen İngiliz askerleri anısına Kraliçe Viktorya tarafından gönderilmiş olup, Kraliçe ve ulusu adına yerleştirilmiştir. Ayrıca, işlevsel olmayan yapısı, sütun şeklindeki formu, yüksekliği ve Osmanlı'nın geleneksel öğelerini içermeyen tasarımı ile emsallerinden ayrılmaktadır. Anıtın üzerinde yer alan melek tasvirleri, dönemin figüratif öğeler içermeyen anıtlarından farkını gözler önüne sermektedir.

Aynı dönemde öne çıkan diğer anıtlar incelendiğinde, Kırım Savaş Anıtı'nın ayırdedici niteliklerinin önemi anlaşılabilir. Tanzimat dönemi anıt projelerinden Adalet Taşı, Osmanlı modernleşmesinin simgeleştirilmesi ve gündelik yaşamda görünür kılınması için Mimar Fossati'ye yaptırılmak istenmiş fakat eskiz aşamasında kalmıştır. Anıtın, fermanın ilan edildiği Gülhane yerine Beyazıt Meydanı'na dikilmesi düşüncesi kamusal alanın artırılması açısından önemlidir. Fossati'nin sütun şeklindeki tasarımında ferman, padişah tuğrası ve hilal bulunmaktadır. Adalet Taşı'nın Osmanlı öğeleri ile bezenmesine, aynı zamanda Takvim-i Vekayi'de anıtsal yapı geleneğinin Osmanlı kültürüne yabancı olmadığı vurgulanmasına rağmen, kamuoyu tepkisine yönelik çekincelerin taşın dikilmesini engellediği anlaşılmaktadır.¹² Tanzimat adını taşıyan ve hayata geçirilemeyen ikinci anıt projesi ise Kırım Savaşı sırasında tekrar gündeme getirilmiştir. Mimar Pascal Artin Bilezikçi tarafından tasarlanan proje, 1855 Paris Fuarı'nda sergilenmiş ve onur mansiyonuna layık görülmüştür. Anıtın gövde kısmında sütunlar ve tepesinde hilal olması, Fossati'nin tasarımındaki görselleri

¹² Nihal Konar Naş Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Osmanlı Anıtları*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, s. 36-39.

hatırlatmaktadır. Tanzimat Anıtı'nda fermanın yanı sıra, savaşta ele geçen şehirlere, ölen askerlerin isimlerine, Osmanlı, İngiltere ve Fransa armalarına yer verilmiştir.¹³

Kırım Savaş Anıtı'ndan önce Ruslar tarafından 1833'de Beykoz Selvi Burnu'na Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra dikilen Moskof Taşı ise işlenmemiş bir kayadır ve Ruslar tarafından Boğazlardan ayrılmadan önce bir zafer işareti olarak dikilmiştir. 1894 tarihli Ayastefanos Anıtı ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ölen Rus askerlerinin anısına inşa edilen bir başka anıt mezar örneğidir.¹⁴ Rus mimarisini yansıtan kilise formu bu yapı, işlevsel özelliğinin yanı sıra, Rusların Ortodoksları himayesinin sembolik bir ifadesi olmuştur. Ancak her iki yapı, Osmanlı-Rus diplomatik ve siyasi ilişkilerinin kötü seyrinde ve savaşların gölgesinde, kamusal algı açısından birer utanç abidesi olarak yer almış olup, 1914 yılında yıkılmıştır.¹⁵ Ayastefanos Anıtı'nın İttihat ve Terakki talimatı ile dinamitlenmesi, ordu mensubu olan Fuat Uzkınay tarafından filme alınmıştır. Varlığı tanıklıklarla desteklenen ancak halen kayıp olan film, resmi tarih anlatısı içinde Türk sinemasının başlangıcı kabul edilmiştir.¹⁶

Kamusal alana anıt dikilmesine ihtiyatla yaklaşan Osmanlı Devleti'nin özellikle Batı'daki anıt ve heykellere ilişkin gelişmelere kayıtsız kalmadığı, hatta ilgi gösterdiği resmi yazışmalarda açığa çıkmaktadır. Osmanlı Hariciyesi 19. Yüzyıldan itibaren yurtdışı temsilcilikleri aracılığı ile Avrupa'da gerçekleşen önemli anıt açılışları hakkında bilgi toplamıştır. 1857 tarihli bir yazışmada, Sivastopol'da ölen Fransız Generali Le Normand de Lourmel anısına Fransa'da dikilen heykelin yapımı için Osmanlı Hükümetinin para yardımıyla bulunduğu görülmektedir.¹⁷ Bir diğer yazışmada, 1859 yılında Alman şair Schiller'in 100. doğum yılı anısına "çoşkulu" ve "sivil" bir tören eşliğinde dikilen heykelle ilgili gelişmeler, Berlin'de mukim maslahatgüzar Aristarchi Bey tarafından Bab-ı Ali'ye iletilmiştir.¹⁸ Tanzimat'tan itibaren anıt açılış törenlerine ilişkin protokol düzenlemeleri, anıtların özellikleri v.b. hakkında detaylı bilgiler veren yazışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Rus İmparatorluğu'nun başkenti Saint Petersburg'da mukim Elçi Kâmil Paşa, II. Katerina Heykeli'nin "görkemli" açılışına ilişkin detaylı telgrafında, devlet protokolüne ilişkin bilgilerle birlikte kendisine gösterilen nezaketi aktarmaktadır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin anıt ve heykellere yönelik ilgisinin yanı sıra, 19. Yüzyıldan itibaren gayrimüslim mezarlıklarında ve yine yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimlerin ve yabancıların yaşadığı semtlerde, özellikle Beyoğlu ve çevresindeki binaların cephelerinde insan figürlü heykeller dikkat çekmektedir. Ayrıca, Sultan Abdülaziz kendi heykelini yaptıran ilk padişahtır ve Avrupa'dan başka heykeller de sipariş etmiştir. Ancak, halkın muhtemel tepkisi nedeniyle heykelleri kamusal alana yerleştirememiştir. Esasen, Osmanlı dünyasında sütun ve heykellerin İslami geleneklere aykırı görülmesi nedeniyle, II. Meşrutiyet'e kadar devlet eliyle sütun formu anıt yerleştirmekten imtina edilmiştir. Örneğin, 1909 tarihli sütun formu Abide-i Hürriyet anıtı sembolik niteliği dışında, askeri ve dinsel öğelerle desteklenmiş, türbe, namazgâh ve şehitlikle işlevselleştirilmiştir.²⁰

¹³ N. K. N. Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 48-51.

¹⁴ N. K. N. Karsan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 27-32.

¹⁵ Fatih Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı"", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, s. 188-206.

¹⁶ Battal Odabaş, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24, s. 206.

¹⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), A.}AMD (*Sadaret Amedi Kalemi Evrakı*), nr. 79/70, 1273 (1857).

¹⁸ DABOA, *HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi)*, nr. 6/76, 30 Kasım 1859.

¹⁹ DABOA, *HR. SYS*, 1340/33, 25 Aralık 1873.

²⁰ Oya Şenyurt, "Osmanlı Dünyasında "Anıt"ın Varlığının ve Yapımının Sınırları: "Sütun"un reddedilmesi", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 4-20.

Tüm bu gelişmeler ışığında, sütun ve heykel formlu Kırım Savaş Anıtı'nın, yapısal ve sembolik nitelikleri bakımından Osmanlı Devleti için bir ilk olma özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Baron Marochetti tarafından tasarlanan anıtın kaide kısmının köşelerinde ellerinde zeytin dalından taç ve palmiye dalı bulunan melek heykeller bulunmaktadır. Bu objelerden heykellerin Yunan mitolojisine ait zafer tanrıçası ve Latince adı Victoria olan Nike'yi temsil ettiği anlaşılmaktadır.²¹

Görsel 3: Kırım Savaş Anıtı Heykelleri

Anıtın açılışı İngiltere'de, Crystal Palace'ta, Kraliçe Viktorya ve Prens Albert ile birlikte üst düzey temsilcilerin katıldığı büyük bir törenle yapılmış ve anıt bir süre burada sergilenmiştir. Crystal Palace'ta anıtın tepesine yerleştirildiği görülen hacin İstanbul'da sökülmiş olması dikkat çekicidir. Osmanlıların anıtlara karşı ihtiyatlı tutumunun hacin kaldırılmasına neden olduğu akla yatkın görünmektedir.²²

²¹ Mustafa Kaan Sağ, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve Kırım Savaşı Anıtı", *Toplumsal Tarih*, C. 306, s. 13.

²² M. K. Sağ, "Haydarpaşa İngiliz...", s. 15-16.

Görsel 4: *Kırım Savaş Anıtı'nın Crystal Palace'ta Sergilenmesi ve Açılış Töreni (Sir John Tenniel, 1856)*

Royal Collection Trust, <https://www.rct.uk/collection/916788/the-inauguration-of-the-scutari-monument-and-the-peace-trophy-at-the-crystal> (Erişim Tarihi: 04.11.2020).

Osmanlı Devleti'nin modern anıtlara ilişkin deneyimi, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'nın inşa sürecinde ve Kırım Savaş Anıtı'nın yerleştirilmesinde gösterilen özenin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Esasen, Osmanlı iktidarının süreci sorunsuz yönetmek için çeşitli önlemler almaya çalıştığı dönemin resmi yazışmalarından anlaşılmaktadır. Bu yazışmalardan ikisi, “taşın mahalline konulmasına engel olunmaması”²³ ve “anıt taşına müdahale edilmemesi”²⁴ ile ilgilidir. Bir diğer yazışmada, “kabristanı kirleten ve duvarlarını yıkan kirişhane amelesinin cezalandırılması”ndan²⁵, bir diğerinde ise “mezarlıkla ilgili sorunun giderilmesi”nden²⁶ söz edilmektedir. “Mezarlıkta çalışan işçilerle ilgili zorluğun giderilmesi için asker görevlendirilmesi”²⁷ de mezarlığın sorunsuz bir şekilde tamamlanması için Osmanlı iktidarı tarafından çaba sarfedildiğini göstermektedir.

4. Tarihsel, Toplumsal ve Mekânsal Referanslar İçinde Hafızalar Savaşı

Haydarpaşa İngiliz mezarlığı inşa edildiği Viktoryen dönemin sayılı örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan komisyonda tartışma yaratan ve birbiriyle çatışan yaklaşımların çeşitliğini ve dönemsel farklılıkları tek bir mekânda eriten bir görünüm sergilemektedir. Mezarlığın karma yapısı içinde, Kırım Savaşı dönemine ait mezar taşları ile 1. Dünya Savaşı'nda gömülen askerlere ait mezar taşları arasında biçim ve diziliş farklılıkları dikkat çekmektedir. İlk mezar yerlerinde, 1. Dünya savaşı sonrasında görülen ortak adanmışlık ve askeri düzen vurgusunun güçlü olmadığı göze çarpmaktadır. Benzer şekilde, ilk döneme ait mezar taşları biçimsel olarak da birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu

²³ DABOA, *HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi)*, nr. 220/93, 4 CA 1274 (21 Aralık 1857).

²⁴ DABOA, *HR.MKT*, nr. 221/2, 4 CA 1274 (21 Aralık 1857).

²⁵ DABOA, *HR.MKT*, nr. 219/42, 22 R 1274 (10 Aralık 1857).

²⁶ DABOA, *A.İMKT.NZD (Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı)*, nr. 250/19, 2 C 1274 (18 Ocak 1858).

²⁷ DABOA, *HR.MKT*, nr. 260/60, 5 RA 1275 (13 Ekim 1858).

mezar yerlerinde, sınıf, rütbe v.b. farklılıkların ortadan kaldırılmasının üzerinde durulmamış, aksine bu farklılıklar öne çıkarılmıştır. Mezar taşlarında Hristiyanlık dinine aidiyet vurgusu daha güçlüdür. Ayrıca, bu mezar yerleri ekseriyetle general, üst rütbeli asker ve askeri hastanede görevli cerrah ve doktorlara aittir. Mezarlığın başka bir bölümü ise, aralarında elçilik mensupları ve aile fertleri ile İngiliz tabiyetinde bulunan sivillere ayrılmıştır. Diplomat ve sivillere ait bu mezar yerleri Haydarpaşa mezarlığının karma görünümüne katkı sunmaktadır.

Görsel 5: 1. Dünya Savaşı'na ait mezar yerlerinde öne çıkan ortak adanmışlık ve düzen vurgusu (Haydarpaşa)

Bu karma görünüm içinde emperyal cephenin “öteki” unsurları da yer almaktadır. Vedika Kant, mezarlıktaki Hintli Müslüman askerlerin hafızaları yeniden tazelediğini ve seçili tarihsel anlatılarda gözden kaçan bu öznelerin, 1. Dünya Savaşı'nı sadece Batı coğrafyası içinden okumanın yetersizliğini gözler önüne serdiğini belirtmektedir. Kant, Çanakkale haricinde günümüz Türkiye'sinin artık sınırları dahilinde olmayan, özellikle Mezopotamya gibi diğer Osmanlı cephelerinde yürütülen savaşların anmalardan nasibini almadığını hatırlatmaktadır.²⁸ Haydarpaşa İngiliz mezarlığındaki Hintli Müslüman askerlere ait mezarlar, savaşın öznelerinin yeni bir tarihsel okuma ile gözden geçirilmesine aracılık eden hafıza mekanlarına dönüşmektedir.

²⁸ V. Kant, “The History Hidden...”, s. 372-376.

Görsel 6: 1. Dünya Savaşı'nda İngiliz cephesinde savaşan Müslüman askere ait mezar taşı (Haydarpaşa)

İngiliz İmparatorluğu adına ölen Hintli askerlerin varlığı, gerçek bir düşmanlık beslememelerine rağmen, Batı coğrafyası yerine Müslümanların Halifesi kabul edilen Osmanlı Sultanına karşı hangi nedenlerle savaştıklarını sorgulatmaktadır. Kant, bu durumun arkasında yatan duygu ve gerekçelerin açıklanmasında önem arzeden, özellikle sıradan askerlere ait anı, mektup v.b. belgelere günümüzde ulaşmanın kolay olmadığını belirtmektedir. Öte yandan, 1. Dünya Savaşı'nda aynı cephede savaşan, aralarında Türklerle birlikte, Rum ve Ermenilerin de bulunduğu Osmanlı savaş esirlerinin, kilometrelerce uzaktaki Hint çalışma kamplarında (tütün tarlaları, demiryolları v.s.) yaşadıkları deneyim gözden kaçabilmektedir.²⁹

Kant'ın sorgulamalarından yola çıkarak, hafızalar savaşının diğer cephelerde nasıl ortaya çıktığına bakmak, tarihsel, toplumsal ve mekânsal referanslar açısından karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır. 1. Dünya Savaşı'nı takiben kurulan komisyon içinde yer alan ve doğu mezarlıklarının tasarımını üstlenen İskoç asıllı mimar John Burnet, Gelibolu'nun yanı sıra Filistin'deki İngiliz mezarlıklarının tasarımını üstlenmiştir. Burnet, Gelibolu'da olduğu gibi Filistin'de de yerel koşullara dikkat etmiştir. 1917'de Kudüs'ün Osmanlılardan alınmasının ardından inşa edilen mezarlıklarda, Filistin'in yerel dokusu ve İslami yapılara uygunluk gözetilmiş, Hristiyan sembollere vurgu azaltılmıştır. Askerler öldükleri yerin yakınına defnedilirken, mezar taşlarının standartlaştırılması amacıyla ölenler arasındaki sınıfsal farkın, rütbenin ve diğer farkların gizlenmesi hedeflenmiştir.³⁰ Kudüs İngiliz Mezarlığı'nda Haydarpaşa'da olduğu gibi "İngiliz bahçesi" tarzından hareket edilmiştir. Kurak ve çöllerle kaplı bir bölgede yaprak dökmeyen ağaçlardan oluşan yeşil bir mezarlık tasarlanmıştır. İki buçuk metre yüksekliğindeki duvarlarla çevrelenen mezarlıkta, levha şeklindeki standart mezar taşları toprağa, Hristiyanlık sembolü haç ise duvara gömülmüştür. Mezarlığın doğusunda "isimleri sonsuza dek yaşayacak" yazılı devasa anıtlar kapsayıcı anma biçimine uygun olduğu düşünülmüş ve yerleştirilmiştir. Öte yandan, hacı fedakarlığının ve adanmışlığının önemli bir sembolü olarak addeden kesimlerin tepkisinden çekinen komisyon Hristiyanlık sembolünün yerleştirilmesine karşı gelememiştir. Müslümanların provoke olmaması için ise, Müslüman askerlerin gömülmesinde dini vecibelerin yerine getirilmesine özen gösterilmiştir.³¹

²⁹ V. Kant, "The History Hidden...", s. 374-376.

³⁰ Yfaat Weiss, "Resting in Peace in No Man's Land at the Jerusalem War Cemetery", *Jerusalem Quarterly*, C. 72, s. 67-72.

³¹ Ron Fuchs, "Sites of memory in the Holy Land: the design of the British war cemeteries in Mandate Palestine", *Journal of Historical Geography*, C. 30, 645-655.

SONUÇ

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'na ilk olarak Kırım Savaşı sırasında yaralanarak İstanbul'a getirilen ve Haydarpaşa'da kurulan hastanelerde ölen İngiliz askerleri defnedilmiştir. Bu savaşla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ailesine dahil olması, yoğun diplomatik ilişkileri beraberinde getirmiştir. Anıtlarla ilgili çekincelerin devam ettiği bu dönemde, Osmanlılarla aynı cephede savaşarak ölen İngilizler için mezar yeri tahsis edilerek, Kraliçe Viktorya tarafından gönderilen anıtın dikilmesi kabul edilmiştir. Esasen, Kırım Savaş Anıtı'nın dönemin diğer anıt projelerinden farkı, Osmanlı Devleti yerine yabancı bir devlet iradesine atıfta bulunmasıdır. Bir diğer önemli husus, bu görkemli anıtın yabancı bir askeri mezarlıkta olmasına karşın, merkezi bir konumda ve kamuya açık şekilde sergilenmesidir.

19. Yüzyıldan itibaren gayrimüslim mezarlıklarındaki heykellere aşinalığın Kırım Savaş Anıtı özelinde toplumsal tepkilerin önünü kesmiş olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin sergilediği ihtiyatlı tutum resmi yazışmalara yansımıştır. Keza, sütun ve heykel formu anıtın ilk halinde görülen hacin kaldırılmış olması yerel hassasiyetlerin dikkate alındığına işaret emektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti mezarlığın inşası ve anıtın yerleştirilmesinin sorunsuz bir şekilde tamamlanması için çaba sarf etmiştir. Benzer şekilde, 1. Dünya Savaşı sonrasında kurulan komisyon tarafından alınan kararların çeşitli hassasiyetler gözetilerek alındığı bilinmektedir. Nitekim, İngiliz askeri mezarlıklarının tasarımı, farklı zamansal ve mekânsal ölçeklerde değişebildiği gibi, iç ve dış olmak üzere çeşitli toplumsal, siyasal ve coğrafi faktörlerin etkisi altında şekillenmiştir. Geleneksel ve dinsel ritüellerle ilgili emperyal adanmışlık mitinin istikrarlı bir uzlaşa sağlaması ise mümkün olmamıştır. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, dost ve düşman öğelerle, kutsal ve din dışı faktörlerin farklı zamanlara ait ortaklık ve karşıtlıklarını tek bir mekânda eriterek ziyaretçilerine sunmaktadır. Ziyaretçilerin sergiledikleri performans ile kendi deneyimlerine sahip olmaları, mezarlığın görünürlüğü ve erişilebilir olması ile yakından ilgilidir. Ortaklıklar ve karşıtlıklar etrafında geçmişin hatırlanması ve kolektif hafızanın oluşumu açısından bu biricik deneyimler farklı hafızaların savaşına ve tarihsel sorgulamalara kapı aralamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. A.}AMD, nr. 79/70; HR.SYS, nr. 6/76, 1340/33; A.}MKT.NZD, nr. 250/19; HR.MKT, nr. 220/93, 221/2, 219/42, 260/60.

Tetkik Eserler

Avcı, Yasemin ve Avcı, Safi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)", *Tanzimat Mekânında Devletin Erki ve Temsili: Hükümet Konakları Projesi (TÜBİTAK)*, 2017.

Edwards, Sam, "An Empire of Memory: Overseas British War Cemeteries, 1917-1983", *International Journal of Military History and Historiography*, C. 38, 2018.

Fuchs, Ron, "Sites of memory in the Holy Land: the design of the British war cemeteries in Mandate Palestine", *Journal of Historical Geography*, C. 30, 2004.

Giesen, Bernhard, "Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences", *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, ed. Alexander Jeffrey C., Giesen Bernhard, Mast Jason L., Cambridge University Press, 2006.

- Halbwachs, Maurice, *La Mémoire Collective*, Presses Universitaires de France, Paris 1968.
- Kant, Vedika, “The History Hidden in Haydarpaşa Cemetery”, *Turkish Review*, C. 3, S. 4, 2013.
- Karsan, Nihal Konar Naş, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’da Osmanlı Anıtları”, Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü*, 2019.
- Nora, Pierre, *Hafıza Mekanları*, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- Odabaş, Battal, “Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2006.
- Sağ, Mustafa Kaan, “Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve Kırım Savaşı Anıtı”, *Toplumsal Tarih*, C. 306, 2019.
- Şenyurt, Oya, “Osmanlı Dünyasında “Anıt”ın Varlığının ve Yapımının Sınırları: “Sütun”un reddedilmesi”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2019.
- Ünal, Fatih, “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı””, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, 2013.
- Weiss, Yfaat, “Resting in Peace in No Man’s Land at the Jerusalem War Cemetery”, *Jerusalem Quaterly*, C. 72, 2017.
- Winter, Caroline, “First World War Cemeteries: Insights from Visitor Books”, *Tourism Geographies*, C. 13, S. 3, 2011.
- Wolffe, John, “‘Martyrs as really as St Stephen was a martyr?’ Commemorating the British dead of the First World War”, *International Journal for the Study of the Christian Church*, C. 15, S. 1, 2015.
- Yılmaz, Ahenk, “Memorialization on War-Broken Ground: Gallipoli War Cemeteries and Memorials Designed by Sir John James Burnet”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 73, S. 3, 2014.

Diğer Kaynaklar

- SALT Araştırma Arşivi, www.archives.saltresearch.org.
- Royal Collection Trust, www.rct.uk.
- Period Paper, www.periodpaper.com.